

UKRAYNA'DAKİ URUM TÜRKLERİ VE FOLKLORU

Urum Turks and Urum's folklore in Ukraine

Les Turcs Urums et leur folklore en Ukraine

Doç. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL*

ÖZET

Karadeniz'in kuzeyinde Azak Denizi kıyılarında yaşayan ve Türkçe konuşan Ortodoks Urumlar, Türkolojinin yeni araştırma alanlarından biridir. Urumların dili ve folkloru bugüne kadar değerlendirilmemiş ve bu kültürel miras, son yıllarda Aleksandr N. Garkavets'in çalışmalarıyla bilim dünyasına tanıtılmıştır. Bu makalede Urum Türkleri, Urum Türklerinin dili ve folkloru hakkında bilgi verilmiş ve bunların folklor malzemesinden bazı örnekler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Urum Türkleri, Azak Denizi, Kıpçak, Garkavets, folklor.

ABSTRACT

One of the new research fields of Turkology is Orthodox Urums a Turkish speaking people who live in Azak region in the north of Black Sea. The language and folklore of Urums have not been examined so far, but the cultural inheritance of Urums has gained vitality in the works of Aleksandr N. Garkavets. In this article the basic information about the Urum Turks, their language and folklore have been given and samples of their folkloric materials have been presented.

Key Words

Urum Turks, Azak Sea, Kypchak, Garkavets, folklore.

Ukrayna'nın Azak Denizi kıyılarındaki yaşayan Hristiyan Urum Türkleri, son günlerde Türkoloji çevreleri için yeni ve dikkat çekici konulardan biri hâline gelmiştir. Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki köyleri kuran, buralara, Kırım'dan göç ettikleri köylerin adını veren ve bu bölgede kimi zaman Ukraynalı, kimi zaman da Rus, kimi zaman da Rum sayılarak millî kimliklerini kaybetme noktasına gelen Urum Türklerinin varlığı; Urumlar kimdir, bu bölgeye nereden geldiler, Türkçenin hangi lehçesini konuşuyorlar veya konuştukları dil, Kıpçak grubu Türk lehçelerinin hangisine yakın gibi soruları da beraberinde getirmiştir.

1. Urum Türkleri

1780'li yıllarda II. Katerina döneminde Kırım'dan Ukrayna'nın orta ve kuzey bölgelerine göç ettirilen ve daha sonra kendi istekleriyle Azak Denizi kı-

yılarına yerleşen Hristiyan topluluklarının varlığından söz edilir. Rusça kaynaklarda resmî adı 'Grek', 'Greko-Tatar' olarak geçen bu topluluklar, Urumlar ve Rumeyleler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Rumeyleler, Helen veya Roma kalıntısı; Urumlar ise Türk asıllıdır (Garkavets 1981: 44; Garkavets 1999: 5; Altınkaynak 2003: 141). Ortodoksluğu kabul edip Urum adını alan bu halkın, Kıpçak asıllı olduğu 1974 yılındaki Bartold toplanmalarında da ileri sürülmüştür (Garkavets, Barthold 1974: 18-19).

Urumlar ve Rumeyleler, Bolşoy Yanişol (şimdiki Velika Novosilka) köyünde beraber yaşadıkları hâlde köyü ikiye ayırmışlardır. Urumlar arasındaki *Tat balası*, *Urum balası* (Rum çocuğu, Urum belâsıdır) ifadesi; ayrıca, Urumlar ile Rumeyleler üzerindeki antropolojik araştırmalar da, bunların iki farklı millet ol-

* Gazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim üyesi.

duđu görüşünü kuvvetlendirmektedir (Garkavets 1981: 44).

Çar hükümetinin, Kırım hanlığının ekonomik gücünü zayıflatarak bu bölgeyi Rusya imparatorluğuna tâbi kılmak, Kırım'ı zayıf duruma düşürmek gibi siyasî bir amaç uğruna, Greko-Tatar adı verilen bu çalışkan ve kalabalık halkı Kırım'dan göç ettirdiği ifade edilir. Greko-Tatar nüfusunun dinî lideri de çeşitli vaatlerle bu siyasete âlet edilir ve gerek halka ve gerekse göçmenlere vaat edilenler yerine getirilmez. Göç eden halkın çoğu açlık ve hastalığa yenik düşerek ölür (Garkavets 1981: 45; Altınkaynak 2004: 38).

'Greko-Tatar'ların sayısı 1979 yılında 104.091 olup bunun 90.585'i Donetsk'te yaşamaktaydı. 1989 yılında Sovyetler Birliđi zamanında yapılan resmî nüfus sayımına göre, yabancılar arasında 'Grek' kökenli olanların sayısı 357.975 olarak verilmiş ve 98.578'inin Ukrayna'da yaşadığı; Urumların bu sayıma göre 45 bin civarında olduğu belirtilmiştir. 1778-1779 yıllarında Kırım'dan göçtüklerinde nüfus, tahminen 9600 ve bir rivayete göre ise 13 bin civarındaydı. Bugün 'Greko-Tatar'ların nüfusunun 120 ilâ 130 bin arasında olduğu ve bunun 70-80 bin kadarının Urum Türkü, geriye kalanının Rumey olduğu tahmin edilmektedir. Bölgede yaşayan Urum Türklerinin, Sovyetler Birliđi döneminde bazen Ukraynalı, bazen Rus sayılmasından dolayı nüfus giderek erimiş ve Sovyetler Birliđi'nin dağılmasından sonra Urum Türkleri, ciddi bir kimlik arayışı içine girmişlerdir (Garkavets 1999: 5; www.unesco.kz/kypchaq/urums).

Kendilerini 'Urumlar', 'Urumnar', 'Urum millet', 'Urum alx' olarak adlandıran Türk dilli Ortodoks Urumların, Rumeyler, Gürcüler, Türkçe konuşan Gagavuzlar, Ermenilerle birlikte Azak Denizi kıyılarına geldikleri ileri sürülmektedir.

Bu, ilk göçtür. Gürcü ve Ermenilerin (toplam 68 kişi) nereden göç ettirilip, nereye yerleştirildikleri belli değildir. Ayrıca, ikinci bir göçten de söz edilir. Tahminen 1821-1825 yıllarında Trabzon, Giresun, Erzurum ve Kars illerinden Gürcistan'ın Tselka bölgesine göçen ve oradan da 1981-1986 yıllarında Kırım, Donetsk ve Dniyepetrovsk'a yerleşen 2-3 bin civarında Urumdan da söz edilmektedir. Türkçe konuşan Trabzon Grekleri olarak bilinen bu grup, kendilerinin Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a yayılan Kıpçak, Peçenek ve Hazar Türklerinin Hristiyanlaşan kalıntıları olduklarını iddia etmektedirler (Garkavets 1981: 44; Garkavets 1999: 5; Altınkaynak 2004: 39). Bunun yanında sadece Anadolu'dan değil, XVIII. ve XX. yüzyıllarda İran'dan da göç edildiği (Altınkaynak 2004:40)¹ ifade edilmişse de İran çıkışlı Urumlar hakkında herhangi bir belge bulunmamaktadır. Türkiye'de de 'Urum' terimi yaygın olup sadece Hristiyan Yunanlılar için değil; bütün Hristiyanlar (Yunan, Bulgar, Sırp, Hırvat, Ermeni, Gürcü ve Moldovalı) için kullanılmıştır (Garkavets 1981: 44)².

Bugün Türk asıllı Urum halkının büyük çoğunluğu, Ukrayna'nın Donetsk eyaletine bağlı 29 köyde yaşamaktadır. Kırım'dan çıkarılan Urum Türkleri, Kırım'ı asla unutmamışlar; hatta, bazıları ölümü göze alarak memleketini terk etmemiştir. Kırım'dan göçenler ise yeni yerleşim yerlerine eski köylerinin adını vermişlerdir (Garkavets 1981: 44; Garkavets 1999: 5; Altınkaynak 2004: 39). İki bölgedeki bazı yerleşim yerlerinin aynı adı taşıması bu yüzdendir.

Urum Türkçesiyle ilgili mevcut olan ilk yazılı belgeler, XVIII ve XIX. yüzyıllara aittir. Urum folkloru ve bu yazılı belgeler üzerinde yapılan çalışmalara ise XIX. yüzyılın sonlarından itibaren rastlanır. 1861 yılına ait bir dinî metin-

den alınan ve Urum Türkçesiyle yazılmış Yunan alfabeli metin, Alman General Otto Blau³ ile Vasili Grigoroviç⁴ tarafından yayımlanmıştır (Garkavets 1981: 50; www.unesco.kz/kypchaq/urums).

Urumların dili ile ilgili ilk araştırmalar, S. N. Muratov⁵, Ethem Tenişev⁶ ve Aleksandr Garkavets⁷ tarafından yapılmıştır. Alanla ilgili en son araştırmalar, yine Ukraynalı Türkolog Garkavets'e aittir. Bölgedeki ilk derleme çalışmalarına 1970'li yıllarda başlayan Garkavets'in son yıllarda bilim dünyasına sunduğu iki esaslı çalışma dikkate değer: *Urumskiy slovník* (Urumca sözlük)⁸ ile *Urumi Nadazov'ya* (Azak Urumları)⁹, otuz yıl önceki derleme çalışmalarının ürünüdür. Sözlük, Urum Türkçesinin 12 ağzını içine alan ve 19.950 madde başından oluşan Urum Türkçesi-Ukraince Sözlük niteliindedir. İkinci eser ise Urum tarihi ve folkloruyla ilgili olup Urum tarihi Ukraince anlatılmış; folklor malzemesi Urum Türkçesiyle verilmiştir. Bu büyük Urum folkloru koleksiyonunda 12 diyalekte türkü, şiir, manzume, masal, halk hikâyesi, oyun, bilmece, atasözü ve deyimler yer almaktadır. Kıpçak kaynaklı Urum Türkçesinin kelime hazinesi ve folklor malzemesini ihtiva eden ve yaklaşık 30 yıllık emeğin ürünü olan bu iki mazbut eser, Türkoloji ilmine katkıda bulunması ve alanla ilgili yapılacak dil ve folklor çalışmalarına ana kaynak olması bakımından son derece önemlidir. 1942 yılında Kazakistan'ın Kostanay şehrinin 7 nolu hapishanesinde açlıktan ölmüş olan bilim adamı Agatangel Yuximoviç Krımskiy'in¹⁰ hatırasına ithaf edilen *Urumi Nadazov'ya*, Urum Türklerinin manevî kültürünü yeniden canlandırmak ümidiyle Urumlara ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Yazar, şu anda yurt içi ve yurt dışındaki meslektaşlarının isteği üzerine, folklor metinlerinin Lâtince transkripsiyonunu; ayrıca,

Türkçe, Rusça ve İngilizce giriş ilâve etmek suretiyle eseri, ikinci baskıya hazırlamaktadır.

Kırım-Tatar Türkçesinde olduğu gibi Urum Türkçesinde de Kıpçak-Oğuz unsurları epeyce fazladır (Garkavets 1988: 4). Bu dilin, Kıpçak ve Oğuz olmak üzere iki diyalekti vardır. Kıpçak diyalekti içinde şu alt ağzlar yer alır: 1. Kıpçak-Polovets ağzı. Velika Novosilka (Yanisol), Starobeşev (Beşev), Perşetravneve (Manguş)'de konuşulur. 2. Kıpçak-Oğuz ağzı. Staromlinivka (Kermençik), Bogatir, Ulakli'da konuşulur. Oğuz diyalektinin de iki alt ağzı vardır: 1. Oğuz-Kıpçak ağzı. Granitne (Karan), Starolaspapa, Kamar (Kamara), Starognativka (Gürji)'da konuşulur. 2. Oğuz ağzı. Mariupol ve Stariy Krim'da konuşulmaktadır. Urum Türkçesi, genel olarak Ermeni Kıpçakçası, Kırım-Tatar, Karay, Gagavuz ve Türkiye Türkçesine yakındır. Mariupol, Urum nüfusunun yoğun olduğu bir yerleşim merkezidir. Mariupol ve Stariy Krim'da konuşulan ağız, aslında Kıpçak kaynaklı olup özellikle XV.-XVI-II. yüzyıllar arasında Oğuz etkisinde kalmıştır ve çok fazla Oğuzca unsur içermektedir.

Kırım çıkışlı Urumlar, Kırım Tatar Türkçesine çok yakın olan Urum Türkçesini konuşmaktadırlar. Anadolu çıkışlı olan Urumların dili ise Urum Türkçesinden farklı olup daha çok Oğuz grubu lehçelerine ve Anadolu'nun Kars, Erzurum ağzına yakındır. (Garkavets 1999: 13-14; Garkavets 2000: 5-6).

Türkçe konuşan Urumlar, Yunan dilini anlamadıkları için günlük dinî ibadetlerinde de kendi dillerini kullanmayı tercih etmektedirler. Bu ihtiyaçla dinî terimler ve deyimlerin Yunanca karşılıklarını değil; Türkçede yaygın olarak kullanılan şekillerini, dolayısıyla Arapça ifadeleri tercih eden Urum Türk halkı, *Allah, Rabbi, mismilla, evalla* "eyval-

lah”, *maşalla*, *cennet*, *rahmetli*, *Allarazo(l)sun*, *saba xayır olsun* “sabahınız hayırlı olsun”, *abetiniz xayır olsun* gibi kelime ve deyimlerin İslâmiyetle bağlantılı olduğunun farkında bile değildir (Garkavets 1999: 13).

Urum Türkçesinin dil özellikleri ayrı bir yazı konusu olacağı için burada sadece çok tipik olan iki ses özelliğine yer vereceğiz: En önemli ses özelliklerinden biri, Genel Türkçede ön seste yer alan art damak ünsüzü /k/nın /x/ ünsüzüne dönmesidir: *xabuk* “kabuk”, *xayt-* “dönmek”, *xaldır-* “kaldırmak”, *xara* “kara”, *xar* “kar” vb.

Eski Türkçede ön seste yer alan ön damak ünsüzü /k/, Urum dilinin bazı ağızlarında korunurken bazı ağızlarında /g/ye dönmüştür. Bazı ağızlarda ise söz konusu sesler, Erzurum ağızında olduğu gibi /d/ (/d/ ve /c/ arası ses) ve /t/ (/t/ ve /ç/ arası ses) ye değişirken bazen de tamamen /y/, /c/ ve /ç/ olmuştur: кель-, гель-, д’ель-, м’ель-, чель-, ъель- “gelmek”; геҗе. д’еҗе . м’еҗе , эҗеҗе “gece”; кубу, эубу, д’убу “gibi”.

2. Urum folkloru

Urum folklorunun en önemli özelliği, Anadolu folkloruyla ortak unsurlar taşımasıdır. *Topal sıçan*, *Buzovlen eçki* (Boğa ile keçi) gibi hayvanları anlatan eski Türk masallarıyla birlikte *Aşix Ğarib* “Âşık Garip”, *Arzınan Ğamber* “Arzu ile Kamber”, *T’oroğlu* “Köroğlu”, *Dayırnen Zore* “Tahir ile Zühre”, *Hurşutbeken Mahmerem* “Hurşut ile Mahmihri” gibi halk hikâyelerine rastlamak mümkündür. İlk üçü, Türk dünyasında aynı adı taşıyan destanlarla tamamen aynıdır; *Aşix Ğarib* ise Tatar ve Karay folkloruna göre daha mufassal bir şekilde muhafaza edilmiş olup halk arasında oldukça yaygındır ve çok beğenilmektedir. Muhteva ve anlatım bakımından, Kıpçak destanı *Xozu Körpeç* dışında hepsi, Kafkasya ve Küçük Asya’daki muadille-

riyle ortaklık gösterir. XVII. yüzyılda Türkiye’nin kuzeydoğusunda, Erzurum ve Kars’a yakın Çamlıbel bölgesinde geçen ve Türkmen soylu olup halkın intikamını alan *T’oroğlu* destanı ise, Türkiye versiyonuyla birçok ortak motif taşır.

Ayrıca, folklor ürünlerindeki etnografik malzemeler de ortak kelimelerle karşılanmaktadır: *güzgü* “ayna”, *gömlek*, *xutu* “kutu”, *töşek*, *yorğan*, *balta*, *sandık*, *bilezik*, *meşrep* “maşrapa”.

Urum folklorunda *Sarı tay*, *Yeşil at*, *Yeşil gögercin*, *Xolsuz xız* “Kolsuz kız”, *Tılsımlı taax*, *Xavalcı* “Kavalcı”, *Çoban avası* “Çoban havası”, *Elena Dünya Güzeli*, *Tüş kören olan* “Düş gören oğlan”, *Bazırd’anın axmax xarısı* “Bezirgânın ahmak karısı” gibi Batı kaynaklı masallarla birlikte Grek, Doğu, Batı Avrupa, Ukrayna ve Rus masalları da mevcuttur.

Kırım, Kafkasya ve Küçük Asya’da yaygın olan, genellikle komşu köylerde veya başka ülkelerde yaşanmış bir olay gibi anlatılan eski mizahî hikâyeler de Urumlar arasında yaygındır: *Kökten tüşt’en ay* “Gökten düşen ay”, *Bostanda kalğan baba* “Bostanda kalan baba”, *Tazı-domuz*, *T’elin de evde bolsa* “Gelin de evde olsa” vb. Bunun yanında Kırım ve Urum kaynaklı mizahî hikâyeler de anlatılır. *T’elin laflamay* “Konuşmayan gelin”, *Taze xıyar* “Yeni hıyar”, *Güzel yağ*, *Papu buzov sattı* “Dede buzağı sattı”, *Baxa blen papaz* “Kurbağa ile Papaz” bunlardan bazılarıdır.

Garkavets, Kırım-Tatar folklorundan geçen veya Kırım-Tatar türkülerini örnek alarak yazılmış pek çok sayıda Urum türküsünün varlığından söz eder (1999: 17). Ayrıca, Grek ve Ukrayna şarkılarının varyasyonlarına da rastlanır. Kazan-Tatar ve Azerbaycan türküleri ise, hemen hemen adapte edilmeden söylenmektedir.

Halk hikâyelerinde özellikle *Âşık Garip*’te türkülerin en zengin örnekleri

bulunmakta; ayrıca, bu türkülerin genellikle bağımsız olarak yayıldığı da görülmektedir.

1778-1779 yıllarında Kırım'dan göç ederken yazılan türküler, muhtemelen XVIII. ilâ XIX. yüzyıllarda Kırım-Tatarlarının Balkanlara göçü sırasında ortaya çıkan türkülerden esinlenerek yazılmıştır. *Şağın t'ibik Ordan çıxtım* adlı türküde sadece Urum halkının değil, Kırım Tatar halkının tarihini de hatırlamak mümkündür. Bu, Stary Kırım köyünden Fedori Dmitrivni Xarasaxal (1906 doğumlu)'dan derlenen bir türküdür:

*Şand'eriyle Ordan çıxtım,
Salğırın suyundan içtim,
Gayıp, müşkül derde düştüm.*

Şahin gibi Perekop'tan çıktım,
Salgır suyundan içtim,
Kayıp, müşkül derde düştüm.

*Ayrıldım, ayrıldım,
Xırım senden biz ayrıldık.*

Ayrıldım, ayrıldım,
Kırım, senden biz ayrıldık.

*Şu Xırımın adaları,
saldat dolmuş odaları,
ile Şirin mirzaları.*

Şu Kırım'ın adaları,
Asker dolmuş odaları
ile Şirin mirzaları.

*D'eçti d'ecenin yarısı,
Xuşlar yavusından uçtu,
Garib göynüm sana coştı.*

Geçti gecenin yarısı,
Kuşlar yuvasından uçtu,
Garip gönlüm sana coştı.

*Sen d'idersin atlar d'ibik,
Biz xaldix bunda yatlar d'ibik,
Yandı bağrımız otlar d'ibik.*

Sen gidersin atlar gibi,
Biz kaldık burada yabancılar gibi,
Yandı bağrımız ateş gibi.

*Sen d'idersin -oğurlar olaydı,
derya-deniz yolun olaydı,
benim de bir danem sağ olaydı.*

Sen gidersin, uğurlar olaydı,
Derya deniz yolun olaydı,
Benim de bir tanem sağ olaydı.

1877-1878 yıllarında meydana gelen Türk-Rus Savaşı sırasında yazılan tarihî türküler ve asker türküleri de bugün Urumlar arasında sıkça söylenmektedir: *Azavdan yelir bir at* "Azak'tan gelir bir at", *Ane, beni aldattılar* "Ana, beni aldattılar", *Ane, desem-anem yox* "Ana, desem, anam yok", *Ax deniz yalısında d'ezer piyade* "Akdeniz kenarında gezer piyade", *İstanbuldan çıxtım yola* "İstanbul'dan çıktım yola", *Ortaxapu yalısında* "Ortakapı kenarında", *Osman paşa, Çıxtım Tuna yalısına* "Çıktım Tuna kenarına" vb. (Garkavets 1999: 15-18)

Urum Türkçesi, diğer Kıpçak Türk yazı dilleriyle ve Türkiye Türkçesiyle ortak pek çok atasözü ve deyimle sahiptir: *Anasın kör, xızın al* "Anasına bak kızını al" (Kermençik), *Avuzu bar, tili yox* "Ağzı var dili yok" (Kermençik), *Em suçlu em küçlü* "Hem suçlu hem güçlü" (Manguş), *Senden t'elecegi Allaxtan t'esin* "Senden gelen Allah'tan gelsin" (Manguş), *Alma piş, avuzma tüş* "Armut piş, ağzıma düş" (Manguş) vb. Bu örneklerde sadece dine dayalı terminoloji farklılığı görülür: *Xızdan papaz bolmaz*. "Kızdan papaz olmaz." *Pitti bizim paskalamız*. "Bizim paskalyamız bitti."

Aşağıda Urum Türklerine ait folklor metinlerinden örnekler yer almaktadır.¹¹

Urum Türkçesinin ağızlarına ait atasözü ve deyimler, Ömer Asım Aksoy'un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'ndeki örneklerle karşılaştırılmış; atasözü ve deyimlerin genellikle ortak olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Beşev (Stanobeşeve) bölgesinden örnekler

Avuzu bar-tili yox.
 Ağzı var, dili yok.
 Avuzuna baxla çılanmay.
 Ağzında bakla ıslanmamak.
 Adıfi çıxkançax canıfi çıxsın.
 Adın çıkana kadar canın çıksın.
 Az bosun da uz bosun.
 Az olsun uz (öz) olsun.
 Allax bersin!
 Allah versin.
 Allax köp etsin!
 Allah çok etsin
 Alma piş avuzuma tüş.
 Armut piş, ağzıma düş.
 Balıx başından sası.
 Balık baştan kokar.
 Başı avurmağan Allağın da unutu.
 Başa gelmeyince bilinmez.
 Yaban kişini fi tavuğu xaz körünüy, xatını da xız körünüy
 Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür (karısı kız görünür)
 Yalannıfi yolu xısxax.
 Yalancının mumu yatsıya kadar yanar.
 Yolcu yolına yaraşı.
 Yolcu yolunda gerek.
 Yurt alma, xonuşu al!
 Ev alma, komşu al.
 Yüz bersefi-yüz elli istey.
 Yüz verince astar istiyor.
 Közlerim yolğa xaldı.
 Gözlerim yolda kaldı.
 Kişiğe çuxur mezar xazma, özüfi uças.
 Kazdığı kuyuya kendisi düşmek.
 Közün toprax da toydurmay.
 Gözünü toprak doyursun.
 Ögüz öldi-ortaxlıx ayırıldı.
 Öküz öldü, ortaklık ayrıldı (bozuldu).
 Özü toyğan közü toymağan.
 Kendisi doydı, gözü doymadı.
 Sağır iştmese de, uyduri, coxur körmese de duy-duri.
 Sağır işitmez, uydurur, kör görmez, sezer.
 Tama tama köl boli.
 Damlaya damlaya göl olur.
 Tatlı til baldan da tatlı.
 Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır.
 Töbe töbege barmay, yisan yisanğa barı.
 Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.

Kermençik (Staromlinivka) bölgesinden örnekler:

Anasın kör-xızın al.
 Anasına bak kızımı al.

Avuzu bar -tili yox.
 Ağzı var, dili yok.
 Xutu gıdırılanıp xapağın tapxan.
 Tencere yuvarlanmış, kapağını bulmuş.
 Avuzufidan çıxkanı xoynufia t'irsın.
 Ağzından çıksın, koynuna girsın.
 Közü toprax ble de toymay.
 Gözünü toprak doyursun.

Manguş (Perşotravneve) bölgesinden örnekler:

Alma piş, avuzma tüş.
 Armut piş, ağzıma düş.
 Anasna közetip xızın alma t'erek.
 Anasına bak, kızın al.
 Özü toyğan ama, közü toymay.
 Kendisi doydı, gözü doymadı.
 Senden t'elecegi Allaxtan t'esin.
 Senden gelecek Allah'tan gelsin.
 Xızım, saa aytayım, t'elinim da sen işit.
 Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle (işit).
 Em suçlu, em küçlü.
 Hem suçlu, hem güçlü.
 Yılamaan balaa meme bermiyler.
 Ağlamayan çocuğa meme vermezler.

Karan bölgesinden metinler:

Osman Paşa
 Xara deniz: "Axmam, -deyor,-
 t'endarımı yıxmam",-deyor;
 Esmer güzel Muxtar paşa:
 "Edirnedən t'eçmem",-deyor.

Osman Paşa
 Karadeniz, akmam, diyor,
 Kenarımı yıkmam, diyor,
 Esmer güzel Muhtar Paşa,¹²
 Edirne'den geçmem, diyor.

Xara deniz axar d'ider,
 t'endarını yıxar d'iter,
 t'ör olaydı Osman paşa-
 Edirmeyi t'eçer d'iter.

Karadeniz akar gider,
 Kenarını yıkar gider,
 Kör olaydı Osman Paşa
 Edirne'den geçer gider.

Pencereden xar d'eliyor,
 ben sanettim, yar d'eliyor,
 açtım pencereyi, baxtım-
 Osman paşa can veriyor.

Pencereden kar geliyor,
 Ben zannettim, yar geliyor,
 Açtım pencereyi baktım,
 Osman Paşa can veriyor.

Oğlan, oğlan

Oğlan, oğlan, sen bir oğlan,
saçım sana töşek-yorğan, ey.
bir canım var-sana xurban,
ölürüm-ayrılmam senden, ey.

Oğlan, oğlan

Oğlan oğlan, sen bir oğlan,
Saçım sana döşek yorgan, ey.
Bir canım var, sana kurban,
Ölürüm, ayrılmam senden, ey.

Titme közün toru taya-
ben yollamam onu oraya, ey,
toru tayın nalı yoxtur,
bir yecelik yemi de yoxtur-
ben d'itamam, vezir xızı, ey.

Dikme gözünü doru taya,
Ben yollamam onu oraya, ey,
Doru tayın nalı yoxtur,
Bir gecelik yemi de yoxtur,
Ben gidemem, vezir kızı, ey.

Al poşumu çul eleyim,
bilezigim nal eleyim, ey,
beş yecelik yem bulayım-
dur, d'iteyik ağam oğlan, ey.

Al poşumu çul edeyim,
Bileziğim nal edeyim, ey,
Beş gecelik yem bulayım
Dur, gidelim ağam oğlan, ey.

Anan duyar, baban duyar,
ardımızdan atlı xoyar, ey,
t'elen atlı da candan xıyar-
ben d'itamam vezir xızı, ey.

Anan duyar, baban duyar,
Ardımızdan atlı yollar, ey,
Gelen atlı da cana kıyar,
Ben gidemem vezir kızı, ey.

Anam duysun, babam duysun,
ardımızdan atlı xoysun,
t'elen atlı beş yüz on olsun
sen dur, oğlan ben dalayım.

Anam duysun, babam duysun,
Ardımızdan atlı yollasın,
Gelen atlı beş yüz on olsun,
Sen dur oğlan, ben dalayım.

Arzunen Ğamber

Yaşay bir padşax, xarı-xoca. Baldarı yoxtur.
T'itiyler xarıylen xoca bidaa dere yağansa, baxsa
-bir xutu yaldap t'itiy. Tutaylyar o xutuyu, alıyl-
yar, açaylyar, baxsa-içne bir bala, yaş bala, oğlan
bala.

-Abudur, axız, bizim xısmetimiz. Balamız
yox. Bet'im bu bizim xısmettir,-dedi padşa. Alıyl-
yar o xutuyu, eve t'itiyler, xoyaylyar o balayı be-
şikçee, asaylyar, başlaylyar baxmaa. Buun adı da
Ğamber xoyaylyar.

İy, bir yıl çeçiy mi, yarı mı çeçiy mi, oluy bu-
ların bir xızları.

-Bu balanın vaxıtinen bize Allax bir de xızı
bedri, -diy. On da adını Arzu xoyaylyar.

Yaşay bılar, t'ey ballar, ösiyler yedi yanşa,
t'eyiler yedi yanşa. T'itiy ballar skolyaa, et'isi bir
yere yuxlaylyar, ağa-xardaş. Balalar bilmeyler, şo
olar döğül ağa-xardaş. Ösiy t'eyiler yedi yanşa,
skolyaa künde varıp t'eyiler. Bir künse cadu xarı-
sı... (Cadu xarısı Maryaca diyler). Skolyadan
t'eyiler, arın da, bir cadu xarısı, bir çullu yupka
sırtına, sudan t'ey, elne bir çekek, sudan t'ey. Bu
ağa da, Ğamber de çapay-bala et'en-taş atay, yı-
xıy, xırıy o pukanaan çelegin. Başlay bu pukana
xarğama onu:

-Sen, -diy,-zavallı, özün padşain oğlu sa-
nıydırsın. Sen tapılma oğlansın. -Nas xarğay
et'en! -Sen sevdalix çek te bir yere xavuşma
et'iniz! Steyen alama!

Şop xavuşturmasın bir yere, diy, xarğay pu-
kana bunu.

Teliy bu eve. Bu xız endi yapuşuy anasna,
annatsın, şo ağa-xardaş döüller:

-Nas şiy bu? Ne aytxandır bu cadu xarısı
maa? -anasın da soray.

-Yalan,-diy.

Ölese bu doğmuş olmasa, bu Ğamber seviy
daa bunu. Endi seviyeler bir birlerini. Seviyeler bir
birlerini yizinden, ana-babadan yizinden. Bılar
ne etiyler? Körüşüyle, çıxaylyar gül baxçaa, nes-
tetiyle... Ana da duyay buları.

Bir daa t'ey Arzu çoxrax başna, yuvay eli-
ni-yüzünü, betini, xaldıry bileziin, unutuy da
xayty. O xayty t'ey Ğamber. Ğamber t'eliy, bax-
sa -bilesik. Alıy bileziin, saxlay.

Teliy Arzu eve-bilezik yox. Xaytıp t'ey Arzu
çoxrax başna, başlay bilezi xıdırmaa- yoxtur...

Arzu: Meşrebim suya daldırdım,
daldı da, deyin, xaldırdım.
Punar daşın üstüne de
Ben bilezigimi xaldırdım.

Ğamber: Ben punara varmadım
Elimi-yüzümü yuvmadım,
Punar daşın üstüne de
Ben bilezigini bulmadım.

Arzu ile Kamber

Bir padişah varmış, karı koca (birlikte ya-
şıyorlarmış). Çocukları yok. Karı koca bir dere
kenarına gidiyorlar. Bakmışlar, bir kutu yüzüp

gidiyor. Tutuyorlar o kutuyu, alıyorlar, açıyorlar. İçine bakınca bir çocuk, küçük çocuk, oğlan çocuk (görüyorlar).

- Bu, bizim kısmetimizdir, Hanım. Balamız yok. Belki, bu bizim kısmetimizdir, dedi padişah. Alıyorlar o kutuyu, eve yetiştiriyorlar, bu balayı küçük beşiğe koyuyorlar. Asıyorlar, bakmaya başlıyorlar. Bunun (çocuğun) adını da Kamber koyuyorlar.

Bir yıl mı geçiyor, bir buçuk yıl mı geçiyor, bunların bir kızı oluyor.

-Bu çocuğun bahtından dolayı Allah bize bir de kız verdi, diyor. Onun da adını Arzu koyuyorlar.

Bunlar yaşıyorlar, büyüyorlar ve yedi yaşına geliyorlar. Çocuklar okula gidiyor, ikisi bir yerde yatıyorlar, ağabey-kardeş (gibi). Büyüyüp yedi yaşına geliyorlar, her gün okula gidip geliyorlar. Bir gün cadı kadın... (Cadı kadına Maryaca diyorlar). Okuldan geliyorlar, bir cadı kadın, sırtında yırtık bir elbise (var), sudan geliyor. Elinde bir kova, sudan geliyor. Bu ağabey Kamber de koşuyor-küçük çocukmuş- taş atıyor, yıkıyor, kırıyor yaşlı kadının kovasını. Yaşlı kadın, ona beddua etmeye başlıyor:

-Sen, zavallı, diyor. Kendini padişahın oğlu zannediyorsun. Sen (sokakta) bulunmuş bir çocuksun. Nasıl beddua ediyormuş! -Sen sevdalan da birbirinize kavuşmayın ikiniz! İstedğin kızı alamaz ol!

Sadece kavuşmayın birbirinize, diyor ve beddua ediyor yaşlı kadın buna.

Bu (kız) eve geliyor ve şimdi annesine yapıyor. Anlatсын bunu, ağabey kardeş değiller (olmadıklarını).

-Nasil şey bu? Ne söylemiştir bu cadı karısı bana? diye annesinden soruyor.

-Yalan, diyor (annesi).

Öyleyse, annesi doğmamışsa, Kamber onu seviyor. Şimdi seviyorlar birbirlerini. Birbirlerini gizli seviyorlar, anne babalarından gizli. Bunlar ne yapıyorlar? Görüşüyorlar, çıkıyorlar gül bahçesine, konuşuyorlar... Ana da duyuyor bunları.

Bir daha geliyor Arzu pınarın başına. Elini, yüzünü yıkıyor, bileziğini çıkarıyor ve unutup gidiyor. O gidiyor, (ardından) Kamber geliyor. Kamber geliyor ve bakıyor, bir bilezik (var). Bileziği alıyor ve saklıyor.

Arzu eve geliyor. Bileziği yok. Tekrar pınar başına gidiyor, bileziğini aramaya başlıyor. (Bilezik) yok.

Arzu: Maşrapayı suya daldırdım,
Daldırıp da kaldırdım,
Pınar taşının üstüne de
Ben bileziğimi bıraktım.

Kamber: Ben pınara varmadım,
Elimi yüzümü yıkamadım,
Pınar taşının üstünde de
Ben bileziğini bulmadım.

.....

Bagatir'den bir metin:

Aşix Ğarib

Bir zamanda bar et'en bir tul xarı. Onun da bar et'en bir oğlu, bir de xızı bar et'en. Bir oğlu bir de xızı. Oğlu Aşix Ğarib et'en, xızı da Lena et'en. Otruylyar Ğarib köy çine. Ğarib t'eçiniyler.

Aşix Ğarib et'en yaxşı erif. D edey anası:

-Nene! Ne vaxkarek biz bele Ğariblik çekcekmiz? Köçeyik şiyer yerine! Şiyer yerine biz güzel t'eçinemiz.

Anası da:

-Olan, nas t'eçineceksi sen anda? Seen arxan yoxtur. Senin doğmuşsun yoxtur anda. Tim safia baxacaq?! - anası aytly Aşix Ğarib'te.

Aşix Ğarib alıy anasın, xızardaşın, köçiy Alep şiyerne. Köçiy şiyerd'e, Alep şiyerd'e. Bariy Alep şiyerne, yasay zemlyanka... Yasay bir çalaş, xaldıry anasın, xızardaşın çalaş çine, özü alıy t'emenesin, t'etiy şiyer çine.

Anasınen xızardaşı xaly zemlyanka çine, Aşix Ğarib alıy t'emenesin xoluna, t'etiy, özüne iş xıdırıy. Bariy bir tüt'anğa... bariy bir restorağa - bed'enmey. Bariy üçüncü restorağa-restoran şorbacısı de çalay t'emene. Aşix Ğaribin de xoluna t'emenesi:

-Çare mi, -diy, -mında çalma t'emene?-diy.

O da:

-Çare çalmağa,-diy.

Başlay çalmağa.

O zamanı o çaynoyğa t'eliy aşamağa padışax, üç xızınen. Otruylyar aşamağa.

Başlay Aşix Ğarib te t'emene çalmağa. Bed'eniylar Aşix Ğaribin çalğanın, padışax ta, xızdarı da bed'eniylar. Büyük xızı diy:

-Aşix Ğarib meni alsa, men ona tiker edim alay kostyum- o doğgan beri alay kostyum t'iymedi sırtna!-diy.- Alay urba t'iymedi sırtna.-diy.

Et'inci de diy:

-Men ona alay ökmekler yasay edim-o doğgan beri alay ökmek aşamadı!- diy et'inci xızı.

Üçüncü xızı da diy:

-Aşix Ğarib meni alsa, men ona bir naslednik yasay edim... evlense mafia ona bir evlad t'etirir edim- Aşix Ğaribten de dülber olur edi!-diy.

Aşix Ğarib te diy ona:

-Sen xayl olsan, ayt babafia, blagoslovit' et-sin bizni, alayx biz bir birimizni. Ayt babafia, xayl olsun, alayx bir birimizni.

Aytly babasna. Babası da xayl oluy. Alıylar bir birlerin. Babası da beriy Aşix Ğarib'te yarı padışaxlınu.

.....

Âşık Garip

Bir zamanlar bir dul kadın varmış. Onun da bir oğlu varmış, bir de kızı varmış. Bir oğlu, bir de kızı. Oğlu Âşık Garip imiş, kızı da Lena imiş. Gariban bir köy içinde oturuyorlar. Gariban bir şekilde geçiniyorlar.

Âşık Garip güzel herif imiş. Ve anasına söylüyor:

-Anne! Daha ne zamana kadar biz böyle gariplik çekeceğiz? Şehir yerine göçelim! Şehirde biz güzel geçiniriz.

Anası:

-Oğlan, sen orada nasıl geçineceksin? Senin arkan yok. Senin orada akraban yok. Kim sana bakacak, diye söyler anası Âşık Garip'e.

Âşık Garip anasını, kız kardeşini alır, göçer Halep şehrine. Şehre göçer, Halep şehrine. Varır Halep şehrine, bir sığınak hazırlar... Bir sığınak hazırlar, anasını ve kız kardeşini bu sığnağa bırakır, kendisi alır kemanını, gider şehir içine.

Anasıyla kız kardeşi kalır sığınak içinde. Âşık Garip alır kemanını eline, gider kendine iş arar. Varır bir dükkâna... Varır bir restorana, beğenmez orayı. Varır ikinci bir restorana. Yine beğenmez. Varır üçüncü restorana. Restoran çorbacı da keman çalıyor. Âşık Garip'in de elinde kemanı:

-Mümkün mü, burada keman çalmak mümkün olur mu, der.

O da: -Çalmak mümkün, der.

Başlar çalmaya.

O zaman yemek yemek için, üç kızıyla o yemek yemeğe geliyor padişah. Yemek yemek için oturuyorlar.

Âşık Garip de keman çalmaya başlıyor. Âşık Garip'in çalmasını beğeniyorlar, padişah da kızları da beğeniyor. Büyük kızı şöyle diyor:

- Âşık Garip beni alsa, ben ona âlâ kostüm dikedim. O doğduğundan beri âlâ kostüm giymedi sırtına, âlâ urba giymedi sırtına, der.

İkinci de şöyle der:

-Ben ona öyle âlâ ekmekler yapardım ki o doğduğundan beri böyle âlâ ekmek yemedi, der ikinci kızı.

Üçüncü kızı şöyle der:

- Âşık Garip beni alırsa, ben onu mirasçım yapardım... Benimle evlense, ona bir evlât dünyaya getirirdim. Âşık Garip'ten de dilber olurdu, der.

Âşık Garip de ona şöyle der:

-Sen kail olursan, söyle babana, dua etsin bize. Alalım biz birbirimizi. Söyle babana, kail olsun, alalım birbirimizi.

Babasına söyler. Babası da kail olur. Alırlar birbirlerini. Babası da Âşık Garip'e padişahlığının yarısını verir.

.....

NOTLAR

¹ Bu bilgi, İrina Panamerova'nın doktora araştırmasından nakledilmektedir: *Mariupolski Greki, Istoriku-etnografiçeskiy abzor*, (Basılmamış doktora tezi), Mariupol, 2003, 16. Bu çalışma, Greko-Tatarların tamamının dili, tarihi, etnografyası, antropolojisi ve kültürü üzerinedir.

² Garkavets, bu bilgiyi şu kaynaklardan nakletmektedir: A. D. Novıçev, *Istoria Turtsii*, Leningrad, 1963, 72-73; V.A.Gordlevskiy, *Gosudarstvo seldjukidov maloy Azii, Izbrannie soçineniya*, T. 1, Moskva, 1960, 188.

³ O. Blau, Greihiseh-türkische sprach-proben aus Mariupoler handschriften, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Bd.28, Leipzig, 1874, 562-583.

⁴ V. Grigoroviç, *Zapiski Antikvara a Payetski Yego na Kalku i Kalmiyus*, Odessa, 1874.

⁵ S. N. Muratov, Materialı po govoram Tyurkoyazıçınıx Grekov (Urumov) Donetskoj Oblasti USSR, *Kratkoe Soobşeniya İnstituta Narodov Azii*, No: 72, Yazıkoznanie, Moskva, 1963, 178-191.

⁶ E. R. Tenışev, Govor Urumov sela praskovmevki, *Sovetskaya Tyurkologiya*, No: 1, 1973, 92-96.

⁷ A. N. Garkavets, O proisxojdieni i klassifikatsii Urumskix govorov severnogo priazov'ya, *Sovetskaya Tyurkologiya*, No: 2, 1981, 46-58; Fonetičeskaya substitutsiya kak priem "poetizatsii" Urumskoy pesennoy reçi, *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1986, No: 3, 43-50; *Tyurkskie yazıki na Ukraine*, Kiev, Naukova dumka, 1988. Garkavets, Türkoloji dünyasında Ermeni Kıpçakçası, ayrıca Urum Türklerinin dili ve folkloru ile ilgili araştırmalarıyla tanınmaktadır. Türkolog, yazar, gazeteci, şair Garkavets, alanla ilgili araştırmalarına hâlen Almatı'da 'Deşt-i Kıpçak' Avrasya Araştırmaları Merkezi'nde devam etmektedir. Kendisi bu merkezin kurucusu ve müdürü olup aynı zamanda Kazakistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih ve Etnoloji Enstitüsü ile Kazakistan Beşeri Bilimler Üniversitesi öğretim üyesi ve birçok devlet ödülünün sahibidir. Ermeni Kıpçakçasıyla ilgili önemli eserleri şunlardır: *Konvergentsiya armyano-kıpçakskogo yazıka k slavyanskim v XVI-XVII vv.*, Kiev, Naukova dumka, 1979; *Kıpçakskie yazıki: kumanskiy i armyano-kıpçakskiy*, Alma-ata, Nauka, 1987; *Armenian-qıpçaq psalter 1575/1580* (Eduard Khurshudian ile birlikte), Almatı "Desht-i Qıpçaq", 2001; *Kıpçakskoe pis'mennoe nasledie*, T. I. Katalog i teksti pamyatnikov armyanskim pis'mom, Almatı, Desht-i Qıpçaq, 2002; *Töre bitigi, Armyano-kıpçakskiy sudebnik 1519-1594*, (G. Sapargaliyev'le birlikte), Almatı: Deşt-i Kıpçak, Bawr, 2003.

⁸ Oleksandr Garkavets, *Urumskiy slownik*, Institut sxodoznavstva i mjnarnodnix vidnosin "Xarkivs'kiy kolegium", Tsenter Evraziys'kix Doshldjen 'Deşt-i Kıpçak', Alma-ata 2000, 632 s. Sözlük, *Bilig* dergisinin 28. sayısında tanıtılmış olup şu anda Türkiye Türkçesine aktarılmaktadır.

⁹ Oлександр Garkavets, *Urumi Nadazov'ya istoriya, mova, kazki, pisni, zagadki, prisliv'ya, pisemni pam'yatki*, Alma-Ata, Ukrainskiy kul'turniy tsenter, 1999, 624 s.

¹⁰ Meşhur şarkiyatçı Agatangel Krımskiy, 1930'da yayımlanan ve uzun yıllar Sovyet ve Batılı araştırmacıların Türkoloji Ansiklopedisi olarak kullandığı *Türki, ix movi ta literaturı* (Türkler, Onların Dilleri ve Edebiyatları) adlı kitabın yazarıdır. XVI-XVII. yüzyıllar arasında tarihi Kıpçak Türkçesini yazı dili olarak kullanan Kamenets-Podolsk Ermenileri hakkındaki ilk bilgiler, bilim dünyasına bu çağışmayla sunulmuştur.

¹¹ Urum Türkçesine ait atasözü ve deyimler aynen aktarılmamış; bu örneklerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları yazılmıştır. Diğerlerinde Urum Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki benzerliği göstermek bakımından genellikle metne bağlı kalınarak aktarma yapılmıştır.

¹² Bu mısırada, Osman Paşa (Gazi Osman Paşa) ile Muhtar Paşa (Gazi Ahmet Muhtar Paşa) isimleri birbirine karışmış görünüyor.

KAYNAKÇA

Aksoy, Ömer Asım (1993), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, C. 1-2, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Altınkaynak, Erdoğan (2003), Ukrayna'dan Hristiyan Türkler: Urumlar ve Onların Folklor Ürünlerinden Örnekler, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 27, Güz/2003, 141-154.

— (2004), Ukrayna'daki Hristiyan Türkler "Urumlar", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 1, Bahar/2004, KaraM, 37-54.

Batalova Eleonora (2004), Karakteristika deyatelnosti i zaslug soiskatelya Garkavets Aleksandr Nikolayevič, *Prezident Assotsiatsii knigoizdateley i knigorasprostraniteley Kazaxstana 10 Yanvarya 2004 g.*

Blau, O. (1874), Greihiseh-türkische sprachproben aus Mariupoler handschriften, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Bd.28, Leipzig, 562-583.

Garkavets, Aleksandr (1981), O proisxojdennii i klassifikatsii urumskix govorov Severnogo Priazov'ya, *Soyetskaya Tyurkologiya*, No: 2, 1981, 46-58.

— (1986), Fonetiçeskaya substitutsiya kak priem "poetizatsii" urumskoy pesennoy reçi, *Soyetskaya Tyurkologiya*, 1986, No: 3, 43-50.

— (1988), *Tyurkskie yazuki na Ukraine*, Kiev, Naukova dumka.

—, (1999), *Urumi Nadazov'ya* (Azak Urumları), *Istoriya, mova, kazki, pisni, zagadki, prisliv'ya, pisemni pam'yatki*, Alma-Ata, Ukrainskiy kul'turniy tsenter.

— (2000), *Urumskiy slovník*, Tsenter Evraziys'kix Doshidjen 'Deşt-ı Kıpçak', Alma-Ata.

— (2001), *Armenian-qıpchaq psalter 1575/1580* (Eduard Khurshudian ile birlikte), Alma-tı "Desht-i Qıpchaq", 2001.

— (2002), *Krımskotatarsko-russko-ukrainskiy slovar'*, Tom I. A-L, Simferopol': SONAT.

Garkavets, A. N.; Bartold, V.V. (1974), O veroisповedaniyax u Kıpçakov X-XIII vekov I Problema Etnogeneza Armyano-Greko-Kıpçakov I Karaimov, *Bartoldskie Çteniya, Tezisi Dokladov I Soobşeniya*, Moskva.

Gordlevskiy, V. A. (1960), Gosudarstvo seldjukidov maloy Azii, *Izbrannye soçineniya*, T. 1, Moskva, 1960, 188.

Grigoroviç, V. (1874), *Zapiski Antikvara a Pa-yetski Yego na Kalku i Kalmiyus*, Odessa.

Iln, V. S.; Levçenko, S. P. (1971), *Ukrains'korosiy'skiy slovník*, Vidavnistbo "Naukova dumka", Kiev.

Muratov, S. N. (1963), Materialı po govoram Tyurkoyazıçnıx Grekov (Urumov) Donetskoy Oblasti USSR, *Kratkoe Soobşeniya İnstituta Narodov Azii*, No: 72, Yazıkonzanie, Moskva, 178-191.

Noviçev, A. D. (1963), *Istoria Turtıı*, Leningrad, 72-73.

Panamerova, İrina (2003), *Mariupolski Greki, Istoriyu-ethnografıçeskiy abzor*, (Basılmamış doktora tezi), Mariupol, 2003.

www.unesco.kz/kypchaq/urums

Tenişev, E.R. (1973), Govor Urumov sela pras-kovmevki, *Soyetskaya Tyurkologiya*, No: 1, 1973, 92-96.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 2, Ankara, 1998.

60. sayıdaki Fu-yü Kırgızcasının Temel Söz Varlığı başlıklı yazımın kaynakçasına ek:

Butanayev, V. Ya. (2002), Aktual'nie problemi etnogeneza i etniçeskiy istorii tyurkov Sayano-Altaya, *Aktual'nie problemi istorii Sayano-Altaya i sopredel'nıx territoriy*, Abakan.

Kaşgarlı Mahmud (1986), *Divanü Lugat-it Türk Dizini "Endeks"*, (Çev. Besim Atalay) C. IV, Ankara.

Krueger, John R. (2002), Eski Türkçede Moğolca (Çev.: Mustafa Kaçalın), *Manas Üniversitesi Koomduk İlimder Jurnalı*, S. 4, Bişkek.

Sevortyan, E. V. (1974), *Etimoloğıçeskiy slovar' tyurkskiy yazıkov*, Izdatel'stvo "nauka", Moskva.